

גבריאל שטרנגר

רוחניות ודבקות מיסטית
במפגש יהודי-מוסלמי
נושאים, אישים והתפתחויות

אֲדָרָא

הסדרה לדיאלוג, סובלנות והבנה בין-דתית

העורך הראשי:

פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:

פרופ' ברברה מאייר

הרב רוברטו ארביב

פרופ' אפרים מאיר

השיח' עסאן מנאצרה

גבריאל שטרנגר

רוחניות ודבקות מיסטית
במפגש יהודי-מוסלמי
נושאים, אישים והתפתחויות

הוצאת אֶרֶא

Gabriel Strenger
Spirituality and Mysticism in the Jewish-Muslim Encounter
Themes, Processes and Protagonists

נוסח ראשון של מונוגרפיה זו פורסם בשנת 2019 בגרמניה
על ידי בית ההוצאה לאור של קרן בית מדרש שטוטגרט לדיאלוג בין דתי תחת הכותר
Spiritualität in der jüdisch-muslimischen Begegnung
Themen, Persönlichkeiten und Entwicklungen

תרגום מגרמנית: רחל פרליבטר
עריכת התרגום והכנת המהדורה העברית: גבריאל שטרנגר
עריכה לשונית: אילנה שמיר

עיצוב העטיפה: דפנא לוין

הוצאת אדרא
בשיתוף עם קרן בית מדרש שטוטגרט לדיאלוג בין דתי
Stiftung Stuttgarter Lehrhaus für interreligiösen Dialog

מסת"ב: 978-965-7773-52-9 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי, מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט,
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתניתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ג – 2023
© Copyright 2023 by Idra Publishing
Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>
idra.org.il

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

ספר זה מוקדש בהוקרה ובגעגוע
לשותפי לדיאלוג הבין־דתי, חברי היקר

חסיד אומות העולם

קרל־הרמן בליקלה ז"ל
Karl-Hermann Blickle S.A.

שהחזיר את נשמתו לבוראו ב־25 ביולי 2022
בהיותו עסוק במאמציו הבלתי נלאים לקידום ההבנה
בין הדתות, בין בני האדם, ובתוך הנפש פנימה

תהא נשמתו צרורה בצרור החיים

תוכן עניינים

9.....	הקדמה מאת קרל־הרמן בליקלה
13.....	הקדמה מאת חסן דִּדֶּלֶן
15.....	הקדמת המחבר

פרק א: עיקרי אמונה

25.....	1. האל והדבקות באורו
28.....	2. מהות האדם וייעודו
29.....	3. המיסטיקה של כתבי הקודש

פרק ב: דרכי אמונה

33.....	1. היבטים רוחניים של ההלכה והשריעה
34.....	2. חמשת העמודים
37.....	3. בין מִקְּה לירושלים: החאג' וחג הסוכות

41.....	פרק ג: על תולדות היחסים בין יהודים למוסלמים
---------	---

פרק ד: צופיות וקבלה

49.....	1. הילכו שניים יחדיו? מיסטיקה ואורתודוקסיה
50.....	2. טעמו וראו: אל־עזאלי והשפעתו על היהדות
	3. סמלים כאבני יסוד של החיים הרוחניים: אל־עזאלי,
52.....	אבן אל־ערבי וחכמת הקבלה
	4. דעת ה' ומודעות עצמית: האנתרופוס בצופיות,
59.....	בקבלה ובחסידות
63.....	5. כוחה של פרשנות: אבן פקודה, בן עטר והצופיות

פרק ה: שיר השירים

1. בין ארוס למיסטיקה: גִּלְגַּל אֶדֶן רומי ורבי אליהו די־וידאש... 73
2. ה"אני" ושאלת האיון העצמי: פִּנְאָא' וביטול... 86
3. מדיטציה והתבוננות: רבי אברהם אבולעפיה והלֶכֶךְ הצופי... 91

פרק ו: חסידות מצרים... 97

פרק ז: גלות ומולדת... 105

נספח: עיון בין־דתי ותיקון עולם

1. לימוד מקורות כדרך של דיאלוג בין־דתי... 117
2. פחד, תוקפנות ובידול... 118
3. דימויים פנימיים והמפגש האמיתי... 120
4. תודעה בין־רוחנית וברית אברהם... 124

מקורות ומחקרים

1. אסלאם וצופיות... 131
2. יהדות... 133
3. רבי אברהם בן הרמב"ם ותנועת חסידות מצרים... 135
4. יהדות ואסלאם ונושאים בין־דתיים... 136
5. פסיכואנליזה ונושאים אחרים... 137

מפתח עניינים... 139

מפתח שמות... 142

הקדמה מאת קרל־הרמן בליקלה

יושב ראש, קרן בית מדרש שטוטגרט
לדיאלוג בין־דתי¹

בשם קרן בית מדרש שטוטגרט לדיאלוג בין־דתי, ברצוני לצרף לספרו החדש של גבריאל שטרנגר על רוחניות ודבקות מיסטית במפגש יהודי־מוסלמי כמה הערות מקדימות.

הקרן הבין־דתית שלנו הוציאה מונוגרפיה חשובה זאת מתוך הכוונה להביא ללבלוב הדיאלוג היהודי־מוסלמי. דבךי נכתבים גם מנקודת מבט של מי שמעורב מזה עשרות שנים בקידום השלום בין מדינת ישראל לשכנותיה הערבים־מוסלמים, ותומך ביוזמות רבות המקדמות דיאלוג בין יהודים, נוצרים ומוסלמים במזרח התיכון ובעולם. התובנה המרכזית שלי בתהליך הארוך והקשה הזה היא שלא יתכן שלום פוליטי וחברתי ללא שלום ודו־שיח בין הדתות. הדיאלוג בין יהודים ומוסלמים באירופה ובישראל מתרחש תחת מתחים כבדים, עימותים ואלימות; הוא אינו מושתת על מסורת של חמישים שנה, כדוגמת הדיאלוג היהודי־נוצרי שהתעצם מאוד בעקבות מוראות השואה. עם זאת, שלוש הדתות המונותאיסטיות מחוברות באמונה באל האחד. כנוצרי פרוטסטנטי אני שמח בכל לבי על התקדמות הפיוס וההבנה ההדדית בין יהודים ונוצרים באירופה ובארצות הברית, המסלקת א־הבנות ומתחים בני מאות השנים. בעיני זו ברכה, פרי השגחת האל, תהליך המקדם את העולם לגאולתו. ברם, למרבה הצער התפתחות חיובית זו מנוצלת לעתים, בפרט על ידי נוצרים

1 קטעים מתוך הקדמת המוציא לאור למהדורה הגרמנית של הספר. למרבה הצער, בעקבות מגפת הקורונה הוצאת המהדורה העברית התעכבה ומר בליקלה שנפטר באופן לא צפוי מהגניף לא זכה להשתתף בהוצאת המהדורה העברית לה ייחל מכל מאודו. ספר זה מוקדש לזכרו.

אוונגליקנים ובני שיחם היהודים, ליצירת ברית יהודית-נוצרית נגד מוסלמים. בניגוד לכך, משימתנו היא ליצור ברית בין שלוש הדתות האברהמיות שתכלול גם את דת הספר הצעירה ביניהן. מונוגרפיה זו תתרום לחיזוק ההיכרות בין שלוש דתות אלה שהיא, כאמור, תנאי לדו־קיום בשלום בכל חברה המאגדת בני דתות שונות.

פרסום המונוגרפיה משתלב באופן מעניין עם הסכמי אברהם שנערכו לאחרונה בין מדינת ישראל לבין ארבע מדינות ערביות – איחוד האמירויות, בחריין, סודאן ומרוקו – המצטרפים להסכמי השלום בין ישראל ומצרים (1979) וירדן (1994). הביסוס הדתי שבהסכמי אברהם וייתוסס לאבי הדתות המונותאיסטיות המשותף הוא לדעתי חידוש משמעותי, שעשוי להוות השראה לקידום יוזמות שלום מצד מדינות מוסלמיות נוספות באזור.

ברצוני לציין התפתחות חשובה נוספת בישראל, הלוא היא ייסוד מכון בליקלה לדיאלוג בין דתי באפרת שבגוש עציון. המכון נוסד ב־26 באוקטובר 2020 בשיתוף פעולה בין מוסדות אור תורה סטון בניהולו של הרב כתריאל ברנדר ובני, במטרה לאפשר לרבנים ורבניות אורתודוקסים ולמעצבי מדיניות אחרים בתחום הדתי, הכלכלי והמדיני, לרכוש השכלה אודות האסלאם והנצרות, ולערוך מפגשים עם מנהיגים מוסלמים ונוצרים. יש חידוש רב בכך שארגון כמו אור תורה סטון, המכשיר רבנים לכהונה במדינת ישראל ובעולם, מקדיש כה רבות לשיח בין יהודים, נוצרים ומוסלמים. תקוותי היא שפעילותו הבינ־דתית של מכון בליקלה, וכן המהדורה העברית של ספר זה על רוחניות ודבקות מיסטית במפגש יהודי-מוסלמי יתרמו לביסוס הסכמי אברהם בחברה הישראלית ויקדמו את הדיאלוג היהודי-מוסלמי הן במדינת ישראל והן בעולם המוסלמי.

להבנתי וניסיוני, קווי הגבול בדיאלוג הבינ־דתי אינם עוברים בין הדתות הממוסדות אלא חוצים דרכן. שלוש הקהילות הדתיות המונותאיסטיות מתאפיינות בריבוי זרמים ואינן מהוות מקשה אחת וחד־גונית. בהשפעת הדיאלוג הבינ־דתי, היהדות, הנצרות והאסלאם עוברות תהליכים של שינוי והגבולות ביניהן מוארים באור חדש. שכן יהודים, נוצרים ומוסלמים הפתוחים אלו לאלו חולקים ביניהם ערכים דתיים בתחום המוסרי והחברתי יותר מאשר עם פונדמנטליסטים או חילוניים בקהילותיהם. גברים ונשים דתיים ורוחניים מבקשים לקיים שיח בין־דתי בעודם מעוגנים באמונה הדתית המנחה אותם בהתנהלותם בפני אלוהים. הדיאלוג הבינ־דתי והעמדה הרוחנית המעוגנת באמונה באל הם אפוא שני צדדים של אותה מטבע. השילוב בין עומק דתי לפתיחות בין־דתית מצוי בגבריאל שטרנגר, מחבר ספר זה, שותפי לדרך הבינ־דתית וחברי שנים ארוכות.

גבריאל שטרנגר נולד וגדל במשפחה יהודית דתית בבזל שבשווייץ ועלה לישראל בשנת 1984. הוא עובד כפסיכולוג קליני ומלמד תורה במקום מגוריו ירושלים. במקביל הוא מנהל את תחום היהדות והרוחניות הבין-דתית בקרן בית מדרש שטוטגרט לדיאלוג בין-דתי. החל משנת 2015 התפתח בינינו שיתוף פעולה הדוק שהניב סמינרים רבים עבור יהודים ונוצרים בגרמניה וכמה ספרים פרי עטו של שטרנגר בשפה הגרמנית: רוחניות יהודית בתורה ובחגי ישראל² והמדריך הרוחני לתפילה מתבוננת אומנות התפילה.³ עבודתנו האינטנסיבית התמקדה תחילה במפגש היהודי-נוצרי, והיה מרתק לצפות בתהליך בו שטרנגר נפתח, במסגרת פעילות הקרן, גם למוסלמים המעורבים במפגשים עם בני דתות אחרים. יחד עם שטרנגר פיתחנו דרכים חדשות לעידוד הדו-שיח היהודי-מוסלמי. בהיותו מומחה לתורת הקבלה ולחסידות, הבסיס לחיבור המתאים ביותר בין הדתות עבורו הוא המיסטיקה והרוחניות. על בסיס זה קרן בית מדרש שטוטגרט יזם את חיבור הספר שלפניכם ששימש אבן היסוד לנושא השנתי של הקרן לשנת 2021 – דיאלוג יהודי-מוסלמי, והניב סדרת כנסים בשיתוף קהל בין-דתי רחב. המונוגרפיה רוחניות ודבקות מיסטית במפגש יהודי-מוסלמי מוצגת עתה לציבור הרחב בשמחה ובהתרגשות. גבריאל שטרנגר מביא בה באופן בהיר ומעורר השראה את פרי עינו בקשר בין המסורות המיסטיות והרוחניות של היהדות והאסלאם. ברצוני להודות לו בשם הקרן ובשמי באופן אישי, מתוך תקווה שמסה חלוצית זו תישא פירות רבים למען ההבנה הבין-דתית והשלום.

קרל-הרמן בליקלה

יושב ראש, קרן בית מדרש שטוטגרט לדיאלוג בין דתי
ספטמבר 2020

Strenger 2016. *Jüdische Spiritualität in der Tora und den jüdischen Feiertagen* 2

הספר פורסם במקורו בעברית בשם **אומנות העבודה שבלב** (ראו באתר -gabriel- 3

.(strenger.com/siddur

הקדמה מאת חסן דדלן

חבר הנהלה ופרויקטור, קרן בית מדרש שטוטגרט
לדיאלוג בין-דתי

על מנת להבין את ייחודיות המסה שלפניכם, רצוי להכיר את סיפור היווצרותו. ראשיתו לא הייתה המחשבה על ספר שיעסוק בנושאים משותפים ליהדות ואסלאם, אלא המפגש בין יהודי ומוסלמי שנערך ביוזמתו של חבר נוצרי משותף. באותו ערב בירושלים בשנת 2015, שבו הפגיש אותי יושב ראש הקרן שלנו, קרל-הרמן בליקלה, עם גבריאל שטרנגר, הוא הניח את המסד לחברות יהודית-נוצרית-מוסלמית נפלאה. אני אוהב להיזכר בשיחותנו המרתקות. אלה לא התמקדו, כפי שניתן היה לצפות, במתחים הפוליטיים במזרח התיכון או בוויכוחים בין יהדות ואסלאם, אלא בגילוי מרחבי המפגש הרבים בין עולמם הדתי של יהודים ומוסלמים. במהרה הבנו שגילוי זה בכוחו לתרום תרומה משמעותית לשלום בין הדתות.

בשנים האחרונות היה לי הכבוד לקחת חלק בפרויקטים בין-דתיים שונים עם גבריאל שטרנגר. בדתיותו האותנטית ובגילוי הלב שבו הוא משתף את ידיעותיו בתחום הקבלה והחסידות, הוא ממחיש עד כמה נכון לשאוף לחיים דתיים פנימיים. הדעה הרווחת בגרמניה שליהודים ומוסלמים אין דבר במשותף איבדה במפגשים שלנו את תוקפה. ההרצאות על ההיבטים הרוחניים של סידור התפילה היהודי, והמפגשים במסגרת המסעות של מוסלמים לישראל ביוזמת הקרן שלנו, מוכיחים כי למרות הדעות הקדומות והתפיסות העוינות שעדיין קיימות, מוסלמים ויהודים סקרנים להכיר אלה את אלה לעומק. זכינו להיות

חלק ממפגשים נפלאים שבעקבותיהם מוסלמים שהתייחסו קודם בניכור ליהדות אמרו: לא ידענו שיש לנו כל כך הרבה במשותף עם היהודים! בזמנים אלה של מתחים בין שתי הקהילות המתבססות על ערכיו של אברהם, יש חשיבות עצומה עבור יהודים ומוסלמים להתבונן במורשת המשותפת שלהם, המשתקפת במסורות התורה והקוראן. היהדות והאסלאם כאחד משופעות בחיבורים הלכתיים ובדרכים שונות של היסק משפטי, והן השפיעו אחת על השנייה ברבדים תיאולוגיים, פילוסופיים, מיסטיים ורוחניים. בכך עוסקת המונוגרפיה שלפנינו. היא מספקת מבוא לעקרונות האמונה וההלכה של היהדות ושל האסלאם, מסבירה מושגים רוחניים ותיאולוגיים מרכזיים של שתי הדתות, ומתייחסת להיסטוריה של היחסים בין היהודים והמוסלמים בכלל ושל המיסטיקה היהודית והמוסלמית בפרט. מתוך עיגונו בעולם הקבלה והחסידות, גבריאל שטרנגר קורא את ההוגים המוסלמים אל-עזאלי, אבן ערבי, רומי וסעיד נורסי ומתבונן בהם לאור המסורת היהודית. הוא דולה מניסיונו העשיר בדיאלוג היהודי-נוצרי בגרמניה, בשווייץ ובישראל, ומצביע על פרספקטיבות חדשות עבור הדיאלוג היהודי-מוסלמי מתוך התייחסות למקורות קלאסיים רבים. שטרנגר פועל מתוך מודעות לתפקידו הכפול כמי שנאמן לזהותו היהודית הדתית שרצונו הכן להתעמק באסלאם. הוא לוקח אותנו למסע אל העבר ומתאר דמויות יהודיות חשובות, כגון רבי יהודה הלוי, רבי אליהו די-וידאש ואברהם אבולעפיה, ובו זמן הוא מציג את נקודת המבט המוסלמית בהתאם לתפיסה האסלאמית. בכך טמון ערכו של ספר זה, במיוחד עבור מוסלמים, כיצירה רוחנית ומעוררת השראה. מתוך נאמנות לתרבות השיח של קרן בית מדרש שטוטגרט לדיאלוג בין-דתי, פותח שטרנגר חלונות אל המסורות המיסטיות של היהדות ושל האסלאם עבור יהודים, נוצרים ומוסלמים וגם עבור בעלי אמונות אחרות. יצירתו חושפת היבטים שונים של החוויה הרוחנית הבין-דתית האובדת בתוך מבול הדיווחים האקטואליים ברשתות החברתיות.

חסן דדלן

חבר הנהלה ופרויקטור

קרן בית מדרש שטוטגרט לדיאלוג בין-דתי

ספטמבר 2020

הקדמת המחבר

המסתורין של האחר

אך שְׁעָרֵי לְבִי כִּיּוֹם פְּתוּחִים לְכָל צוּרָה וּפָן,
לְכָר שֶׁל אֱלֹהִים, וּלְאִשֶּׁר בּוֹ לְנוֹרִים מְשָׁכָן.
לְבֵית־פֶּלֶחֶן שֶׁל אֱלֹהִים, וְגַם לְ"כַעֲבָה" שֶׁל צֶלֶן,
לְשֵׁנִי לִוְחוֹת שֶׁל הַתּוֹרָה, וְגַם לְמַצְחֵי הַקָּרָאן.
דוֹגֵל אֲנִי בְּדַת הָאֱהָבָה וְלֹא חֲשׁוֹב לָאֵן
פְּנִיָּה מוּעֵדוֹת, כִּי לִי הָאֱהָבָה – דָּת וּפְלֶחֶן.¹

ש יר ידוע זה של המיסטיקן הצופי הגדול אֶבְנֵן אֶל-עֶרְבִי (1165-1240),
חושף זיקה מרשימה לדתות לגוניהן, המתבססת ללא ספק על קווי
הדמיון הערכיים והרוחניים המשותפים להן, ובייחוד שלוש דתות בני ובנות
אברהם, שרה והגר ("הדתות האברהמיות" – היהדות, הנצרות והאסלאם)
החולקות אותם ערכי יסוד, כגון אהבת האל ועשיית חסד עם כל הנבראים
בצלם. החוליה המחברת ביניהן היא האמונה בשרשרת נבואית שהחלה בהתגלות
בראשיתית של האדם הראשון, המשיכה בנוח והגיעה לשיאה הראשון בברית
שהאל כרת עם אברהם:

כִּי יָדַעְתִּיו לְמַעַן אֲשֶׁר יֵצֵא אֶת-בְּנֵי וְאֶת-בִּיתוֹ אַחֲרָיו, וְשָׁמְרוּ דֶּרֶךְ
ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט. (בראשית יח, יט)

1 מתוך אוסף השירים של אבן אל-ערבי תרג'מאן אלאשואק, כפי שמצוטט אצל Schimmel 1985. תרגום לעברית: בנימין אהרון.

צדק ומשפט הם ערכיו של אברהם, אוהבו, או ידידו, של האל.² הדבקות ביסוד האתי-רוחני המשותף לשלוש הדתות פותחת בפנינו שער להרחבת היחסים הבין-דתיים מסובלנות מצמצמת אל מרחבי הייעוד של תיקון עולם בכוחות משותפים, בלי להתפשר על ייחודה של כל דת.

בדיאלוג בין-דתי יש צורך לתרגם את החוויה הדתית של כל מסורת בפני עצמה לשפה רוחנית משלבת, שאני נוהג לכנותה **לשון בין-רוחנית** (interspiritual lingo), לשון שנועדה לחבר במקום להפריד. לשם כך עלינו להבחין בין הצורה לבין התוכן של הדתות שלנו. הכלים הייחודיים של כל אחת מהדתות – מצוות, טקסים ומועדים מקודשים – מכילים תכנים אוניברסליים חשובים המשותפים לשלושתן. שיתוף הדדי בחוויות רוחניות הוא אפוא אבן יסוד לדיאלוג בין-דתי, אף שיש ביניהן מטבע הדברים גבולות מסוימים, שכן לא כל ההיבטים בדתות שלנו ניתנים לתרגום ללשון בין-רוחנית. החוויה הדתית היהודית מושפעת עמוקות מהמקרא, מספרות חז"ל, מהמיסטיקה של הלשון העברית ומההתנסויות ההיסטוריות של עם ישראל. כל אלה טבועים בלא-מודע היהודי הקולקטיבי ומבנים את החוויה הדתית הייחודית של עם ישראל. לא פלא אפוא שהתקיים פולמוס רבני בשאלה האם מותר לתרגם את התורה הכתובה בלשון הקודש לשפות אחרות.³ גם משחקי הלשון של המדרש, התמונות האלגוריות של האגדה והעולם הסימבולי של הקבלה ניתנים לתרגום בין-רוחני במידה מוגבלת בלבד. אין הדבר שונה באסלאם. הקדושה המיוחדת לשפה הערבית ונשגבותו הלשונית של הקוראן, הובילו לאחדות-דעים בקרב ההוגים המוסלמים כי במהותו הקוראן אינו ניתן לתרגום. כמו כן, מי שאינו מקיים אורח חיים מוסלמי יתקשה להבין את האווירה המרוממת השורה במשפחות מוסלמיות במהלך חודש הרמדאן, ובאותה מידה הדברים אמורים בחויית השבת המרוממת שמי שאינו יהודי יתקשה לחוש בה. לצד המאמצים לשתף בחוויות דתיות, עלינו לשים לב תמיד למגבלות ההבנה האנושית. בדומה לטעמו של תבשיל האופייני לעדה זו או אחרת, הטעם המיוחד של חוויותינו הדתיות אינו ניתן לביטוי ממצה. לפיכך עלינו להתקרב למאמין של דת אחרת בראת כבוד, תוך כדי שמירה על המרחב הדתי הייחודי לו. בדיאלוג בין-דתי מוצלח חל אותו עיקרון כביחסים בין יחידים: אנו משתדלים להבין את הזולת כמיטב יכולתנו, אולם ליכולת האמפתיה שלנו יש גבולות ועלינו להרכין ראש בפני המסתורין של האחר.

2 ביהדות אברהם נחשב **לאוהב האל** (ישעיה מא: ח; תנחומא לך לך א) ובאסלם לידיד האל (קוראן 4: 125).

3 ראו למשל במדרש דברים רבה א, א.

מסה זו מתמקדת בממדים הרוחניים והמיסטיים של היהדות והאסלאם, שבכוחם להעשיר את המפגש הבין-דתי. בראש ובראשונה היא פונה ליהודים ומוסלמים המתעניינים בהיבטים הרוחניים של הדת שמבקשים להבין טוב יותר את הדת האחות. הספר עשוי לעניין גם נוצרים וכן כל אדם שיש לו עניין בתלת-השיח של בני אברהם (הדתות האברהמיות) בפרט ובסוגיות רוחניות בכלל. אין ספק שבין היהדות והאסלאם התקיימה מערכת גומלין ענפה במהלך ההיסטוריה. חוקרי דתות עוסקים בשאלה מי השפיע על מי במקרה זה או אחר. כך, למשל, באשר לאגדות העוסקות בדמויות מקראיות כאברהם או משה – האם מקורן במדרשים קדומים שאבדו ונכנסו לקוראן, או שמדרשים מאוחרים שאבו את הסיפורים מתוך הקוראן? האם רעיון האדם השלם המופיע אצל אבן אל-ערבי ויתואר להלן הושפע ממקורות יהודיים קדומים על דמותו המיסטית של אדם קדמון, או האם דמות זאת הצטיירה למיסטיקנים היהודים בהשפעת הכתבים הצופיים? ולחילופין, שמא אבן אל-ערבי מזה וספר הזוהר מזה שאבו, כל אחד בנפרד, את רעיון האנתרופוס המיסטי ממקור שלישי קדום יותר. חוקרים אחדים מתייחסים לשאלות אלה מתוך עמדה מדעית, בעוד שאחרים עושים בהן שימוש לצורך פולמוס. ברם, לצורך דיונו בנושאים רוחניים לשם הבנה הדדית בין יהודים ומוסלמים, חשיבות הפרטים על תולדות התהוות הרעיונות היא משנית. העמדה הראויה בדיאלוג הבין-דתי היא הרצון בגילוי המשותף לשם חשיבה וחוויה, ואין זה משנה איזו דת יכולה לתבוע זכות יוצרים על רעיון זה או אחר. נקודת המבט הרוחנית מושתתת על ההנחה שכתב ידו של האל חקוק בנפש האנושית בצורת ארכיטיפים אוניברסליים, ומכאן שרעיונות דומים עשויים להופיע במקביל בהקשרים תרבותיים שונים. הדמיון בין תפיסות וחוויות המתוארות בדתות שונות אינו מצביע בהכרח על השפעה היסטורית כזו או אחרת, אף שיש לקבל גם זאת בשמחה וענווה. בסופו של עניין, הדבר המכריע בבחינת ערכו של רעיון דתי הוא, האם בכוחו לעורר תהודה במעמקי הלב, והאם הוא עשוי לקרב אותנו להבנה הדדית ולפיוס בין הדתות.

כאן המקום לומר כמה מילים על עצמי ועל הדרך שבה נחשפתי לסוגיה הבין-דתית. אמא שלי גדלה תחת הכיבוש הנאצי בבליה, ומילדות מוקדמת הייתי מודע לחוויות הילדות הטראומטיות שלה. סופר לי על ההתנהגות הבוגדנית של חלק מהשכנים הנוצרים באנטוורפן ושהנאצים רצחו חלק מבני משפחתנו – נקראתי על שמו של סבא רבא שלי שנספה בשואה. נולדתי עשרים שנה בדיוק אחרי תום מלחמת העולם השנייה. גדלתי בבזל שבשווייץ במשפחה שומרת מצוות, חברה פעילה בקהילה יהודית קטנה ומגובשת

שהתקיימה בתוך סביבה שהייתה ברובה נוצרית-פרוטסטנטית. היו לי כמה חברים נוצרים טובים, ומידי פעם ופעם סבלתי, כמו גם חברי חובשי הכיפות בעיר, מהתנכלויות אנטישמיות מצד בני נוער ואף מבוגרים. באופן כללי היחסים עם הסביבה הנוצרית התאפיינו בקורקטיות וריחוק רגשי. בילדותנו נהגתי לבלות עם חברי מסניף בני עקיבא המקומי בפארק העירוני בבזל, שם הסתכנו לא פעם במריבות עם ילדי העובדים הזרים הטורקיים. הרקע המוסלמי שלהם היה ידוע לי באופן מעומעם בלבד.

אחרי חמש שנות לימוד בתיכון לא יהודי בבזל, עברתי ללמוד שלוש שנים ביישיבת עץ-חיים המיתולוגית בעיר מונטריי (Montreux) שבשווייץ. הושפעת רבות מראש הישיבה הרב משה בוצ'קו זצ"ל ומצוות המורים המיוחד שאותו בחר בקפידה. ההווי ביישיבה התאפיין בשילוב ייחודי בין לימוד תורה מעמיק, רכישת השכלה כללית רחבה וטיפוח ערכי הציונות. לאחר השלמת בחינות הבגרות עליתי לישראל, שירתי בצה"ל והמשכתי להתעמק במקורות היהדות ביישיבת הר עציון שבאלון שבות, באוניברסיטת בראילן ובלמוד עצמי. מזה שנים רבות אני מלמד מקרא, קבלה וחסידות ומנחה קבוצות במדיטציה יהודית בארץ ובמערב אירופה. בו בזמן, תחילה רק כתופעת לוואי, נעשיתי פעיל בתחום הבין-דתי, ובהתחלה בעיקר בדיאלוג היהודי-נוצרי. זכיתי להכיר בני-אדם נוצריים מופלאים בגרמניה, באוסטריה ובשווייץ, ולמדתי דבר-מה על תיאולוגיה ורוחניות נוצרית. השיח העמוק עם תלמידי ובני שיחי הנוצרים דוברי הגרמנית היה עבורי חוויה מתקנת, לאחר שנות הניכור מהסביבה הלא-יהודית שבה גדלתי.

בשנת 2015 נשאתי הרצאה על הטעמים הרוחניים שבמצוות היהדות ב"יום הכנסייה" (Kirchentag) הפרוטסטנטי בשטוטגרט – אירוע מופלא שמתרחש בגרמניה פעם בשנתיים, ומשתתפים בו כמאה אלף בני אדם, צעירים ומבוגרים, הבאים לשמוע במשך שבוע ימים הרצאות ודיונים על נושאים דתיים שונים. שם התרחש מפגש, שהיה להרגשתי משמים, עם היזם הווירנטברגי קרל-הרמן בליקלה, התומך זה שנים רבות בדיאלוג היהודי-נוצרי. חמש שנים לפני כן הקים בליקלה יחד עם רעייתו ליובט ועם מרדכי (מיינהרד) טנא ז"ל את קרן בית מדרש שטוטגרט לשיח בין-דתי (Stuttgarter Lehrhaus für interreligiösen Dialog). בשיחות שהתפתחו בין בליקלה לביני מאז אותו מפגש גורלי בשטוטגרט, הבחנו בדמיון הרב בין תפיסות העולם שלנו בכלל ובעניין של שנינו בחקירת הממדים הרוחניים של הדתות שלנו בפרט. כמו כן חיברה בינינו האמונה, שחקר השורשים הרוחניים המשותפים לשלוש דתות בני אברהם עתיד לתרום רבות לפיוס בין הדתות והאומות.

הפגישות והשיחות הרבות בין בליקלה לביני לאורך השנים הולידו חברות

קרובה ושיתוף פעולה פורה.⁴ עם הזמן, הדיאלוג היהודי-נוצרי התפתח לתלת-שיח יהודי-נוצרי-מוסלמי. בליקלה הפגיש אותי עם גברים ונשים מוסלמים שתרים אחר פנימיות ומשמעות רוחנית, מאירי פנים, יראי שמים, משכילים וסובלניים, המקפידים על שמירת מצוות האסלאם. הרגשתי שהם מקבלים ומכבדים אותי כיהודי וישראלי. בשיתוף ידידי חסן דִּדְלֶן, חבר ההנהלה המוסלמי של קרן בית מדרש שטוטגרט, אנו מקיימים אירועים בין-דתיים רבים בגרמניה ובישראל. מדי פעם קבוצות מוסלמיות מגרמניה מתארחות בתפילת השבת בקהילת יקר הירושלמית שבה אני חבר פעיל. האורחים מתקבלים בחום וסבר פנים יפות על ידי רב הקהילה, הרב שלמה-דב רוזן. השמחה ההדדית ותחושת הקרבה השורה בביקורים אלה בין חברות וחברי קהילת יקר לבין האורחות והאורחים הלבושים בבגדים מוסלמים, מחסירה כל פעם פעימה בלבבות. אירועים אלה אפשרו לנו להכיר בכמיהה העמוקה להבנה ולקרבה הדדית המקננת בליבם של מוסלמים ויהודים רבים.

כעבור שנתיים פנה אלי קרל-הרמן בליקלה בהצעה לחבר מונוגרפיה על המורשת הרוחנית המשותפת ליהודים ולמוסלמים. נענית בשמחה. חשתי שעלי לחקור את שורש הקרבה הרגשית ביני לבין עמיתי המוסלמים ולבססה מבחינה תיאולוגית ורעיונית. עם זאת ידעתי היטב את מגבלותי. אמנם זכיתי לינוק תורה מהורִי וממוֹרִי ולמדתי שנים בישיבה, ומעטים הם ימי בגרותי שבהם לא שקעתי בספרי החסידות או פרשנות המקרא. ברם, במקצועי הנני פסיכולוג קליני ולא תיאולוג אקדמי. בלימודי אסלאם לא רכשתי השכלה פורמלית כלל, והידע שצברתי מתבסס על לימוד עצמי של מקורות אסלאמיים ושל ספרות מחקרית רלוונטית בגרמנית, אנגלית, צרפתית ועברית. מעט מקורות ראשוניים, כגון כתבי אל-עזאלי, אבן אל-ערבי ורוזמי, עמדו לרשותי בתרגומים, אך רוב ידיעותי על האסלאם נובעים ממקורות משניים, בשונה מהספרות היהודית שאני לומד בשפת המקור. שיחות עם מכרים מוסלמים בישראל ובגרמניה העשירו את הבנתי לגבי אורחות האמונה המוסלמית. טיעוני ביהדות נתמכים אפוא על ידי ידע מבוסס יותר מאשר טיעוני בדבר האסלאם. ברם, מונוגרפיה זו אינה מתיימרת לפרוס את הנושאים הגידונים בה באופן ממצה ומדעי. הנושאים שבחרתי לדון בהם משקפים את תחומי ההתעניינות שלי ואת השערתי לגבי מה שעשוי להיות משמעותי עבור הקוראים והקוראות. לצד הקישורים התמטיים, אני נוהג גם

4 כך, בין היתר, שני ספרים בגרמנית שפורסמו בתמיכת קרן בית מדרש שטוטגרט בהוצאת Morascha שבבול: **רוחניות יהודית** (Strenger 2016), והגרסה הגרמנית של ספרי **אמונת העבודה שבלב** (Strenger 2018).

להפנות לדמיון לשוני מעניין בין מושגים בשפה העברית והערבית, שגם מתוכם מתבררת הקרבה בין הדתות. גם כאן העברית מוכרת לי היטב, בעוד שהביטויים הערביים ידועים לי מספרות משנית.

בסיכומי של דבר, הספר חובר על ידי יהודי דתי וסקרן אחרי עיון מעמיק בכתבים מוסלמים, ובפרט במקורות צופיים, המבקש לשתף את הקוראים בתובנותיו באשר לזיקה הרוחנית בין היהדות והאסלאם. ברוח כוונה זו, נוסף למהדורה העברית נספח פרי התבוננות עצמית וניתוח פסיכולוגי של התהליכים הנפשיים המלווים את העיון הטקסטואלי הבין-דתי.

כשאנו נחשפים לעדויות של התגלות בדתות אחרות, אנו נוטים לחוש מאוימים; אנחנו חווים זאת כמתקפה על טענתנו לבלעדיות או לאמת מוחלטת. במובן מסוים עבורנו כיהודים זו בעיה יותר מאשר עבור בני דתות האחרות, כי הנצרות, ובמידה רבה יותר האסלאם, מסתמכות מראשיתן על כתבי התגלות קדומים בעוד שהיהדות איננה מכירה בתוקף הנבואי של כתבים חוץ-מקראיים. ברם, מאמיני שלוש הדתות מתקשים להכיר במקוריות, ביופי ובאמת של הדתות האחרות. עם זאת, העובדה שקהילות דתיות שונות תופסות עצמן כנבחרות ומצוות להתנהגות אתית ורוחנית, עשויה לחזק אותנו באמונתנו באל האחד שאוהב את כל בראיו ומבקש להכניסם תחת כנפי השכינה. המקרא מספר על קריסת מגדל בבל והיפרדות האנושות לשפות רבות. האל חפץ בריבוי תרבויות ולא בחברה אחת גלובלית וטוטליטרית, שבה – בצל מגדל ענק – כולם מדברים "שפה אחת ודברים אחדים" (בראשית יא, א).⁵ רוח פלורליסטית זו נושבת גם בקוראן, המכיר בהתגלויות הקדומות ונבנה עליהן:

הורדנו את התורה ממרומים, ובה הדרכה ואור. על-פיה היו הנביאים אשר התמסרו חורצים משפט ליהודים, וגם הרבנים והחכמים שפטו על פי ספר אללה שהופקד בידיהם למשמרת, ואשר עליו העידו.

הורדנו אליך ממרומים את הספר למען יגלה את האמת, ויאשר את הספרים אשר נגלו לפניו ויהיה נאמן לשומרם. על כן שפוט ביניהם על-פי כל אשר הוריד אללה ממרומים, ואֵל תיטה אַחַר משוגות לבם לסור מן האמת אשר נגלתה בפניך...

5 סיפור דור ההפלה (בראשית יא) הוסבר ברוח זו בפירוש לתורה העמק דבר, מאת הנצי"ב מוולוז'ין, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (1817-1893).

לכל אחריהם הקימונו את ישוע בן מרים למען יאשר את התורה אשר נגלתה לפניו, ונתנו לו את האוונגליון, ובו הדרכה ואור, למען יאשר את התורה אשר היתה לפניו, ובו אור ומוסר השכל ליראים. ישפטו בעלי האוונגליון על-פי כל אשר הוריד בו אללה ממרומים, ואשר לא ישפטו על-פי כל אשר הוריד אללה ממרומים, אלה הם המופקרים כולכם, ואז יודיעכם את כל הדברים אשר נחלקתם בהם...

לכל אחד בכם נתנו חוק ומנהג. ואילו חפץ אלוהים היה עושה את כולכם אומה אחת, ואולם חפץ הוא לבחון כיצד תנהגו בכל אשר נתן לכם. על כן שאפו להיות ראשונים במעשים טובים, כי אל אלוהים תשובו כולכם, ואז יודיעכם את כל הדברים אשר נחלקתם בהם. (קוראן 5: 44-48)

מגוון הדתות והתרבויות הינו פרי השגחה אלוהית ועלינו לכבדו ולשמרו.⁶ יתר על כן, ריבוי דרכי האמונה הינו מסימני ההוד וההדר של הבריאה!

אסכם כמה עקרונות מנחים לספר זה: אלוהי אברהם אינו דוחה את מי שמשתדל בכנות ללכת בדרכיו ולטפח את ערכיו הנעלים. האל מתגלה בפני העמים השונים בלשונם ובסמליהם, ואינו חפץ בכך שכולם יתמזגו לדת עולמית אחת ויחידה. האל צירף יהודים, נוצרים ומוסלמים יחדיו בברית אברהם, שרה והגר כדי שיתקנו וירפאו יחד את העולם. הקב"ה רואה בוודאי בעין יפה שבניו ובנותיו פותחים ביניהם בשיחה ומגלים את המשותף לדתותיהם ולשאיפתם לקרבת אלוהים.

גבריאל שטרנר

ירושלים (בבידוד מבורך בימי הקורונה)
מוצאי חג מתן תורה תש"ע / יוני 2020

6 ברוח זו פירש בועז את הציטוט מהקוראן 5: 48 (Boase 2006).